

Bardach, Juliusz

O periodyzacji dziejów i jej ujęciu w historiografi radzieckiej

Przegląd Historyczny 40, 22-52

1949

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

JULIUSZ BARDACH

O PERIODYZACJI DZIEJÓW I JEJ UJĘCIU
W HISTORIOGRAFII RADZIECKIEJ

I

Teoria marksizmu wymaga wyraźnego przeprowadzenia zasady historyzmu w ocenie zjawisk społecznych. Żeby prawidłowo zrozumieć zjawisko historyczne, trzeba je zbadać w związku z daną epoką historyczną, rozpatrzeć je w ramach tej epoki, w ramach formacji społeczno-ekonomicznej, która wyłoniła te zjawiska, w łączności z całością kształtem stosunków ekonomicznych i społecznych, stosunków między klasami, ruchów społecznych oraz prądów ideologicznych danej epoki.

Żeby ocenić pewną epokę historyczną, należy zbadać, jaki układ gospodarczy, układ stosunków społecznych, sił społecznych i klas jest w niej panującym, a jaki stanowi bądź przeżytek przeszłości, bądź też jest układem nowopowstającym, który posunie naprzód rozwój ekonomiczny i społeczny. Dlatego też należy zawsze, badając zjawiska historyczne w ramach pewnej epoki, wychodzić poza ramy tej epoki, porównywać ją z innymi epokami (poprzedzającymi i następującymi)¹. Aby umożliwić to porównanie, marksistowska nauka historii musi konkretnie określić, opierając się na nauce o formacjach społeczno-ekonomicznych, granice czasowe poszczególnych epok historycznych.

Niekiedy jednak dla należytego zrozumienia badanego zjawiska czy faktu historycznego nie wystarcza umiejscowienie go w ramach całej epoki, odpowiadającej czasowi trwania formacji społeczno-ekonomicznej, a więc w ramach czasowo bardzo rozległych. Historia, która jest nauką o konkretnych zjawiskach i faktach przeszłości, może

¹ Por. M. Kammari: Princip partijnosti w ocenke istoriczeskich dziejatieliej, Woprosy Filozofii Nr 2, 1947, s. 90 nn.

wymagać — i wymaga w rzeczywistości — umiejscowienia w bardziej wąskich granicach badanego zjawiska lub faktu historycznego, aby ustalić konkretnie, na danym etapie rozwoju sił i stosunków produkcyjnych, jego miejsce w ramach całości.

Dlatego też oprócz podziału na epoki historyk musi przeprowadzić podział bardziej szczegółowy. Podział ten dokonywany w ramach epoki jest podziałem na okresy. Poza tym w okresach, w których tempo rozwoju historycznego jest szczególnie szybkie, staje się konieczny podział okresu na poszczególne etapy².

Podział całości dziejów na epoki i podział każdej epoki na okresy, a okresów — w razie potrzeby — na etapy, stanowi treść tego, co nazywamy periodyzacją historii.

Każdy podział, każda periodyzacja, jest próbą narzucenia pewnego schematu, próbą podziału istniejącej całości dziejów dla naszych celów poznawczych. Można zadać sobie wobec tego pytanie, czy z punktu widzenia materializmu dialektycznego stosowanie takiego podziału jest słuszne.

Zastanawiając się nad prawem jedności i walki przeciwieństw, Lenin pisał:

„Nie możemy sobie wyobrazić, wyrazić, zmierzyć, przedstawić ruchu, nie przerywając nieprzerwanego, nie upraszczając, nie wulgaryzując, nie rozdzielając, nie czyniąc martwym żywego. Odtworzenie ruchu myślą jest zawsze uproszczeniem, unieruchomieniem — i nie tylko myślą, ale i zmysłami, i nie tylko ruchu, ale i każdego pojęcia. I w tym jest sedno dialektyki. I to sedno wyraża formuła: jedność, tożsamość przeciwieństw“³.

Wynika z tego jasno, że Lenin uważał podział, konieczne uproszczenie badanego procesu, a więc i procesu historycznego, za właściwą metodę naukowego poznania.

Proces historyczny jest procesem jednolitym i nieprzerwanym, w którym zmiany ilościowe przechodzą w zmiany jakościowe. Stalin w ten sposób sformułował istotę tego procesu:

„Według metody dialektycznej, proces rozwoju należy rozumieć nie jako ruch wirowy, nie jako zwykłe powtarzanie tego, co minęło, lecz jako ruch postępowy, jako ruch po linii wznoszącej się, jako

² Podział na etapy ma najczęściej zastosowanie w historii nowożytnej i najnowszej.

³ Lenin: *Filozofskije tietradi*, Moskwa 1938, s. 268. (Teksty rosyjskie są cytowane w polskim tłumaczeniu).

przejście od dawnego stanu jakościowego do nowego stanu jakościowego, jako rozwój od prostego do złożonego, od niższego do wyższego“⁴.

Przeprowadzić periodyzację procesu historycznego, to znaczy znaleźć różnice jakościowe pomiędzy poszczególnymi etapami tego procesu, ustalić czas obumierania jednych i narodzin innych zjawisk charakteryzujących te etapy, wykryć przyczyny zachodzących zmian i określić ich stosunki, czyli ustalić, na bazie konkretnej rzeczywistości, zasadnicze etapy, wiążące się razem w ogólną linię rozwojową dziejów.

Rozwój ludzkości przebiega w ramach formacji społeczno-ekonomicznych. „Marks — pisze Lenin — postawił socjologię po raz pierwszy na gruncie naukowym, ustalając pojęcie formacji społeczno-ekonomicznej jako całokształtu danych stosunków produkcji, stwierdzając, że rozwój takich formacji jest procesem przyrodniczym“⁵.

Nauka marksistowska o formacjach społeczno-ekonomicznych rozróżnia w dziejach pięć kolejno po sobie następujących formacji, a mianowicie: wspólnoty pierwotnej, niewolniczą, feudalną, kapitalistyczną i wreszcie formację socjalistyczną.

Każda z tych formacji rozwija się w czasie, który określa się jako epokę historyczną. Nazwy epok są analogiczne do nazw formacji społeczno-ekonomicznych. Mamy więc epokę wspólnoty pierwotnej, epokę niewolnictwa, epokę feudalizmu, epokę kapitalizmu i epokę socjalizmu.

Pojęcie epoki jako określenia czasu istnienia formacji społeczno-ekonomicznej, zostało przyjęte przez olbrzymią większość historyków-marksistów. Warto jednak zaznaczyć, iż pojęcie epoki nie zawsze było używane w przyjętym tutaj sensie, co powodowało w swoim czasie pewne niejasności. Zwrócili na to w swoim czasie uwagę Stalin, Kirow i Żdanow w uwagach o konspekcie podręcznika historii nowożytnej. Pisali oni wówczas: „dobrze byłoby także uwolnić konspekt od nadmiernej obfitości epok. „Epoka konsultatu“, „epoka Napoleona“, „epoka dyrektoriatu“ — czy nie za dużo epok?“⁶. Uwagi te dopomogły w ustaleniu pojęcia „epoki“ jako od-

⁴ Stalin: Zagadnienia leninizmu, Warszawa 1948, s. 495.

⁵ Lenin: Dzieła wybrane, pol. wydanie, tom I, Moskwa 1948, s. 94.

⁶ Cytowane według: Propaganda i agitacja w rieszeniach i dokumentach. WKP(b), Moskwa 1947, s. 325.

cinka dziejów, odpowiadającego czasowi trwania formacji społeczno-ekonomicznej⁷.

Oparcie periodyzacji historii na nauce o formacjach społeczno-ekonomicznych pozwala na ściśle naukowe rozpracowanie zagadnień życia społecznego w oparciu o analizę rozwoju sił i stosunków wytwórczych, na ujawnienie wzajemnego oddziaływania toczącej się walki klasowej oraz przemian ustrojowych, politycznych i ideologicznych, a więc prawnych, obyczajowych itd., wreszcie na zrozumienie i sformułowanie prawidłowości rozwoju społecznego, opartego o rozwój struktury ekonomicznej.

Metoda ta umożliwiła oparcie, na tejże podstawie co periodyzacja historii gospodarczej i historii politycznej, historii ustroju, a także ujętej historycznie teorii państwa i prawa oraz historii wszystkich innych gałęzi nauki zajmujących się badaniem poszczególnych dziedzin stosunków społecznych, a także historii rozmaitych rodzajów nadbudowy ideologicznej a więc filozofii, historii literatury i sztuki itp. W ten sposób periodyzacja podkreśla jedność wszystkich gałęzi wiedzy historycznej, co jest jednym z założeń marksizmu⁸.

Przyjęcie wspólnej dla wszystkich nauk historycznych periodyzacji ogólnej nie wyklucza bynajmniej tego, że poszczególne gałęzie jak na przykład: historia miast, historia chłopów, historia przemysłu, nie mówiąc już o historii kultury, opierają swoją szczegółową periodyzację na pewnych specyficznych cechach jakościowych, szczególnie istotnych dla danej dyscypliny. Warunkiem utrzymania ich na wspólnej płaszczyźnie, a zatem warunkiem ich naukowej zasadności jest, aby przeprowadzenie periodyzacji opierało się zawsze na cesze jakościowej, charakteryzującej daną formację społeczno-ekonomiczną. Temu warunkowi odpowiada na przykład periodyzacja historii

⁷ Niektórzy autorzy radzieccy i obecnie stosują terminy „epoka“ i „okres“ (ros. — period) w odmienny od określonego wyżej sposobu, używając obu tych terminów promiscue i nie traktując pojęcia epoki jako odpowiednika formacji społeczno-ekonomicznej. Por. D. S. Lichaczew: *Kultura Rusi epoki obrazowania nacionalnego gosudarstwa*, Moskwa 1946; N. A. Maszkin: *Istorija driewniego Rima*, Moskwa 1948 i W. S. Siergiejew: *Istorija driewniej Grecii*, Moskwa 1948.

⁸ O zagadnieniach periodyzacji w poszczególnych gałęziach wiedzy historycznej traktują w szczególności: P. J. Laszczenko: *Istorija narodnego choziajstwa SSSR*, t. I, Moskwa 1939, s. 13 nn. S. W. Juszkow: *Istorija gosudarstwa i prawa*, SSSR cz. I, Moskwa 1947, s. 11. A. J. Denisow: *Tieoria gosudarstwa i prawa*, Moskwa 1948, s. 103 nn. O periodyzacji historii filozofii, obacz dyskusję w *Woprosy filozofii* Nr 1, 1947, s. 43 nn., 241 nn., Nr 2, 1947, s. 343—369; Nr 1, 1948, s. 329—333 i Nr 2, 1948, s. 349—358.

chłopów w Rosji w ujęciu Grekowa, oparta na marksowskiej teorii przedkapitalistycznej renty gruntowej.

Pierwszy okres historii chłopów w tym ujęciu, to okres wolnych chłopów — posiadaczy ziemi, będących członkami przedfeudalnej wspólnoty terytorialnej. Okres drugi charakteryzuje panowanie renty odróbkowej uzyskiwanej z pracy czeladzi dworu feudalnego. Okres ten rozpoczyna się zdaniem Grekowa jeszcze przed powstaniem państwa kijowskiego i trwa do końca XII wieku. Trzeci okres, panowania renty czy to naturalnej, czy złożonej z naturalii i pieniędzy, trwa od XII do połowy XVI wieku. Czwarty okres — to czasy pańszczyzny, a więc nawrotu renty odróbkowej⁹.

W ten sposób nauka marksistowska, dzieląc pewną realnie istniejącą całość historyczną na poszczególne gałęzie wiedzy dla badań specjalnych, utrzymuje jednocześnie tę jedność przez zachowanie jednolitej periodyzacji ogólnej. Umożliwia to porównanie i powiązanie poszczególnych dziedzin rzeczywistości historycznej na wspólnej bazie, jaką stanowią formacje ekonomiczno-społeczne, uwarunkowane przez nie ruchy społeczne i ustroje państwowe¹⁰.

Przy podziale na okresy poszczególnych gałęzi historii możliwe są pewne odchylenia czasowe polegające na tym, że cecha specyficzna, której zmiana jakościowa warunkuje podział na okresy w danej gałęzi nauki historii, może ulec przekształceniu nie zawsze jednocześnie ze zmianą cechy zasadniczej lub zespołu cech warunkujących zmianę okresu historycznego, ale może ją wyprzedzać, stając się wstępem do zmiany zasadniczej cechy ogólnej lub odwrotnie następować po tej zmianie, jako jej skutek. Ma to miejsce przede wszystkim w dziedzinie historii ideologii, posiadających pewną względną autonomiczność. Tak w historii filozofii powstanie i rozwój filozofii marksistowsko-leninowskiej o wiele wyprzedza rewolucję socjalistyczną i powstanie państwa socjalistycznego w ZSRR.

⁹ B. D. Grekow: Opyt pieriodizacii istorii krestian w Rosii, Woprosy Istorii Nr 8—9, 1946, s. 3 nn.

¹⁰ Omawiając zagadnienie periodyzacji historii państwa i prawa Juszkow pisze: „Historia państwa i prawa ZSRR jest organiczną częścią historii narodów ZSRR, swego rodzaju częścią tej historii rozwoju społecznego, specjalnie poświęconą historii form państwowych i instytucji tych narodów. Stąd nauka ta, ta dyscyplina naukowa nie może posiadać jakiejś odrębnej metody naukowej, innej od metody, którą stosuje się przy badaniu historycznym... Wobec tego historia państwa i prawa winna być opracowywana na podstawie nauki marksizmu-leninizmu o formacjach społeczno-ekonomicznych, o walce klas, o rewolucji i o dyktaturze proletariatu, na podstawie nauki marksizmu-leninizmu o państwie i prawie (op. cit. s. 7—8).

Dlatego nie zawsze można automatycznie w odniesieniu do wszystkich okresów i wszystkich gałęzi nauki historii utrzymać jednakową periodyzację. Nie przeczy to jednak bynajmniej zasadzie, że dzięki oparciu na teorii materializmu historycznego osiąga się jednolitą zasadę periodyzacji na okresy i wspólną periodyzację na epoki, przez co utrzymuje się jedność podstawy, na której opierają się nauki historyczne.

Nauka radziecka przyjmuje, że przy periodyzacji historii należy odróżniać dotychczasowe formacje społeczno-ekonomiczne, których cechą był antagonizm pomiędzy określonymi klasami społecznymi, od formacji socjalistycznej, którą cechuje brak klas antagonistycznych i antagonizmów społecznych oraz zgodność interesów członków bezklasowego społeczeństwa.

W przedmowie do „Przyczynku do krytyki ekonomii politycznej“ Marks całość dziejów do chwili likwidacji antagonistycznych klas społecznych określił jako „prehistorię społeczeństwa“¹¹, a Stalin, Kirow i Żdanow, dając wytyczne do periodyzacji historii nowożytnej, podkreślili znaczenie „obalenia kapitalizmu w ZSRR przez siły Rewolucji Październikowej, która rozpoczęła nową erę w dziejach ludzkości“¹². Zgodnie z tym dzieli historiografia radziecka historię na dwie wielkie ery. Pierwsza era obejmuje wszystkie dotychczasowe formacje społeczno-ekonomiczne, a więc formacje antagonistyczne, ową „prehistorię ludzkości“, druga era — formację socjalistyczną, która jest początkiem świetnego rozwoju społeczeństwa ludzkiego.

Radziecki historyk prawa Juszkow dzieli historię państwa i prawa narodów ZSRR na dwie zasadnicze części: pierwsza jest poświęcona historii państwa i prawa antagonistycznych społeczeństw (do Rewolucji Październikowej), druga historii państwa i prawa ZSRR.

Ten sam podział stosują i inni historycy radzieccy w odniesieniu do rozmaitych dziedzin historii i historii kultury.

Podział historyczny przeprowadzony z punktu widzenia tak podstawowej cechy jakościowej, jak samo istnienie antagonistycznych stosunków społecznych, jest niezwykle płodny zarówno naukowo jak i ideologicznie. Stanowi on przykład, jak periodyzacja historii może stać się orężem walki ideologicznej, podnosząc i podkreślając znaczenie największego przełomu w dziejach.

Przyjęcie właściwego kryterium przy periodyzacji historii, umożliwiające prawidłowe zrozumienie procesu historycznego, po-

¹¹ Marks: Dzieła Wybrane, Warszawa, tom I, 1947, s. 370—371.

¹² Op. cit., str. 325.

siada decydujące znaczenie. To właściwe kryterium osiąga się przez wydobycie istotnych różnic jakościowych charakteryzujących ten okres i porównanie go z okresami poprzedzającymi i następującymi.

W periodyzacji bowiem zawarta jest implicite najogólniejsza charakterystyka okresu. Przeprowadzając periodyzację okresu, wskazuje się na to, co w strukturze ekonomicznej, stosunkach społecznych, ustroju państwowym, jest panujące, jakościowo nowe, cechujące dany okres. Właściwe wyodrębnienie okresów jest podstawowym i wstępnym elementem prawidłowego ujęcia procesu historycznego.

Nieprawidłowe zasady periodyzacji powodują niewłaściwą ocenę całego okresu historycznego oraz utrudniają prawidłową ocenę poszczególnych zjawisk i faktów historycznych przez to, że ocenia się je na tle okresu, który został mylnie lub nieściśle wyodrębniony.

Dlatego też w radzieckiej nauce historycznej zagadnienie szczegółowej periodyzacji, tj. podziału na okresy w ramach epoki było i jest przedmiotem szczególnej uwagi. Wagę tego problemu podkreśla fakt, że zagadnienia periodyzacji historii zostały omówione przez Stalina oraz przez wybitnych teoretyków marksizmu Kirowa i Żdanowa¹³.

Ich uwagi zostały uznane przez historyków radzieckich za podstawowe wskazówki w pracach nad periodyzacją.

II

Przejście z jednej epoki do drugiej urzeczywistnia się przez skok, w którym zmiany ilościowe przechodzą w zasadniczo nową jakość charakterystyczną dla nowej epoki.

Długi okres historyczny charakteryzuje się powolnym dojrzewaniem warunków, koniecznych dla skoku z dawnego stanu jakościowego w nowy, zaś sam skok przebiega stosunkowo szybko. Ale mimo tej krótkotrwałości znaczenie takiego skoku jest niesłychanie doniosłe. Lenin podkreślał, że skoki to „najbardziej żywotne, najbardziej istotne, najważniejsze, decydujące momenty w historii społeczeństw ludzkich“¹⁴.

Byłoby zbyt prostym uproszczeniem, gdybyśmy przyjęli, że skoki takie muszą przebiegać w ciągu dni, tygodni lub miesięcy. Lenin wskazywał na istnienie „wielkich skoków“, które mogą trwać po 10

¹³ Op. cit., s. 324 nn.

¹⁴ Lenin: Dzieła (II wyd. w jęz. ros.), t. XII, s. 33.

lat i dłużej, tym niemniej jednak posiadają charakter skoku, gdyż w tym czasie zostają rozwiązane sprzeczności, które dojrzały w poprzednim okresie, i zostają stworzone przesłanki dalszego rozwoju¹⁵.

Lenin, omawiając zagadnienie rewolucji socjalistycznej, pisał, że rewolucji socjalistycznej „nie można rozpatrywać jako jednego aktu, lecz trzeba rozpatrywać jako epokę burzliwych wstrząszeń politycznych i ekonomicznych, najbardziej zaostrojonej walki klasowej, wojny domowej, rewolucji i kontrrewolucji“¹⁶.

Konieczność tych skoków jest uwarunkowana tym, że jak stwierdza Marks, „na określonym szczeblu swego rozwoju, materialne siły wytwórcze popadają w sprzeczność z istniejącymi warunkami produkcji... z form rozwoju sił wytwórczych, stosunki te zamieniają się w ich kajdany. Wówczas następuje epoka rewolucji socjalnej. Wraz ze zmianą podłoża ekonomicznego odbywa się mniej lub więcej szybki przewrót w całej olbrzymiej nadbudowie“¹⁷.

Omawiając przejście z jednej epoki do drugiej, marksiści podkreślają jego rewolucyjny charakter¹⁸, i powołują się na znaną wypowiedź Marksa, że „przemoc jest akuszerką nowego ustroju“. Wypowiedź ta ma zastosowanie nie tylko przy przejściu z ustroju kapitalistycznego do ustroju socjalistycznego, ale również i przy przejściu z ustroju przedfeudalnego do ustroju feudalnego i z ustroju feudalnego do ustroju kapitalistycznego. O ile jednak fakt rewolucyjnego przejścia z feudalizmu do kapitalizmu i z kapitalizmu do socjalizmu, w świetle ogólnie znanych faktów historycznych, nie może być poważnie przez nikogo kwestionowany, to rewolucyjny charakter przejścia z ustroju przedfeudalnego do feudalizmu, podniosła dopiero nauka marksistowska.

Stalin podkreślił istotną rolę powstań niewolników w obaleniu formacji niewolniczej w dziejach powszechnych¹⁹. Na szerokim materiale historycznym oparł ostatnio tę tezę w specjalnym artykule Ałpatow²⁰, a na materiale historycznym Rusi Kijowskiej przedstawił ten przewrót Juszkow. Przeciwno wnioskowi Juszkowa wystąpił S. Pokrowskij. W przeciwieństwie do Juszkowa, który przewrót ten charakteryzuje jako walkę grup feudalnych z przedstawicielami

¹⁵ Lenin: Dzieła (w jęz. ros.), t. XXII, s. 466. Por. M. N. Rozent: Marksistowskij dialekticzeskij metod, Moskwa 1'67, s. 223—230.

¹⁶ Lenin: Dzieła wybrane, t. I, Moskwa 1948, s. 865.

¹⁷ Marks: Dzieła wybrane, t. I, s. 370.

¹⁸ Por. Schaff: Wstęp do teorii marksizmu, Warszawa 1948, s. 108.

¹⁹ Stalin: Zagadnienia leninizmu, s. 384.

²⁰ M. Ałpatow: Nowyj etap w razrabotkie problemy pieriechoda ot drieniego mira k sriednim wiekam, Woprosy Istorii Nr 7, 1949, s. 28—39.

przedfeudalnych ugrupowań, S. Pokrowskij uważa, że zasadnicza walka toczyła się pomiędzy feudałami i uzależnionymi przez nich przemocą chłopami²¹. W każdym razie rewolucyjny charakter tego przejścia dla nauki marksistowskiej nie ulega już dziś wątpliwości.

Inaczej nieco ma się sprawa, gdy mamy do czynienia z przejściem z okresu do okresu w ramach jednej epoki.

Można by określić, że zasadniczą różnicą pomiędzy przejściem z jednej epoki do drugiej, a przejściem z jednego okresu do drugiego w ramach pewnej epoki jest to, że przy przejściu z epoki do epoki zmienia się podstawa ustroju społeczno-politycznego, to jest układ sił i stosunków produkcyjnych, podczas gdy przejście z okresu do okresu w ramach epoki charakteryzują jedynie zmiany w ukształtowaniu się sił społecznych, przejawiające się w różnych formach walki klasowej i nowych formach ustroju politycznego na bazie rozwijającego się, ale zasadniczo tego samego w typie systemu produkcji, tych samych stosunków produkcji. Dlatego też, o ile przejście z jednej epoki do drugiej nosi z reguły charakter głębokiego przewrotu ekonomicznego, społecznego i politycznego, bo rozbija starą formację społeczno-ekonomiczną i rozpoczyna nową, co łączy się z dojściem do władzy nowej klasy panującej, to przejście z jednego okresu do drugiego, odbywające na wspólnej dla obu okresów bazie społeczno-ekonomicznej, nie zawsze jest brzemienne w tak ostro zarysowane konflikty. Nie znaczy to bynajmniej, że przejście z okresu do okresu odbywa się bez walki. Nie. I w tym wypadku mamy zawsze do czynienia z walką klasową, która może, ale nie zawsze musi, przybrać charakter gwałtowny. Takie przewroty nie wiążą się jednak z obaleniem całego istniejącego układu społeczno-ekonomicznego, ale stanowią jedynie istotny, jakościowo nowy, krok w jego rozwoju.

Istnieje pogląd, że przy przejściu z jednego okresu do drugiego, np. z okresu rozdrobnienia dzielnicowego do okresu scentralizowanego państwa stanowego lub z okresu monarchii stanowej do okresu monarchii absolutnej, podobnie jak przy przejściu z jednej epoki do drugiej, należałoby mówić o nowym okresie tylko wtedy, gdy nastąpią

²¹ Juszkw. op. cit., s. 80. Por. S. Pokrowskij: O niektórych niedostatkach robot po historii gosudarstwa i prawa SSSR, Izwestija Akademii Nauk, otdielenije ekonomiki i prawa, Nr 4, 1948, s. 304. Poglądy rozwinięte przez Juszkowa w cytowanej pracy, a m. in. zagadnienie periodyzacji stały się tematem ożywionej polemiki, w której oprócz S. Pokrowskiego wzięli udział M. Szafir i A. Dawidowicz (Sowieckoje Gosudarstwo i Prawo Nr 12, 1947, s. 80—97) i która się zakończyła konferencją naukową poświęconą spornym zagadnieniom w historii państwa i prawa ZSRR. (ob. Sowieckoje Gos. i Prawo Nr 2. 1949, s. 60—63).

nowe przemiany jakościowe, które uwarunkują powstanie nowego układu sił klasowych lub nowej struktury ustrojowej, w ramach istniejącej formacji społeczno-ekonomicznej.

Wychodząc z tego stanowiska, S. Pokrowskij krytykuje Juszkowa, który wbrew postawionej przez siebie tezie, przy omawianiu przejścia z ustroju monarchii stanowej do monarchii absolutnej, jako granicę okresu przyjął nie ostateczne ukształtowanie się monarchii absolutnej, które nastąpiło za panowania Piotra I na przełomie XVII i XVIII wieku, lecz „początkowe stadium“ absolutyzmu, które Juszkow umiejscawia w połowie XVII wieku²².

Fakt, że pomiędzy epokami i okresami o wyraźnie odrębnych cechach jakościowych istniały pewne odcinki czasu, w których odbywało się kształtowanie nowych form społecznych i ustrojowych, przy czym nieraz proces ten przebiegał stosunkowo powoli, skłonił niektórych uczonych radzieckich do wyodrębnienia tych odcinków procesu historycznego w postaci osobnych okresów, które moglibyśmy nazwać przejściowymi.

W dyskusji o powstaniu scentralizowanego państwa rosyjskiego, która toczyła się w roku 1946, jeden z historyków radzieckich, K. Bazilewicz, zaproponował podział historii Rusi od początku XIV wieku do początku XVI wieku na trzy okresy:

1) Wzmocnienie księstwa moskiewskiego w pierwszej połowie XIV wieku.

2) Koncentracja feudalna (druga połowa XIV wieku i pierwsza XV wieku).

3) Powstanie scentralizowanego państwa rosyjskiego (druga połowa XV i początek XVI wieku)²³.

W tej periodyzacji okres pierwszy i drugi mają charakter wyraźnie przejściowy z okresu rozdrobnienia feudalnego do okresu państwa scentralizowanego. Również w „Istorii SSSR“ wydanej pod redakcją Grekowa został wydzielony okres powstania monarchii feudalno-absolutystycznej, obejmujący wiek XVII (od r. 1613), posiadający również charakter okresu przejściowego²⁴. W ożywionej dyskusji toczonej się dokoła zagadnień periodyzacji w radzieckiej nauce historycznej, szereg autorów wypowiedział się przeciw wydzieleniu z procesu historycznego w formie oddzielnych okresów odcinków, które charakteryzują się jedynie zachodzącymi przeobrażeniami,

²² Juszkow, op. cit., s. 205 i S. Pokrowskij, op. cit., s. 305—306.

²³ Woprosy Istorii Nr 7, 1946, s. 43—44. Por. ibid. Nr 11—12, s. 4—11.

²⁴ B. D. Grekow, S. W. Bachruszin, W. I. Lebiediew: Istorija SSSR. wyd. II, t. I, Moskwa 1948, s. 398.

gdyż — zdaniem ich — zanika tu istotny dla periodyzacji element nowej cechy jakościowej, której obecność jest decydująca dla wyodrębnienia danego okresu jako pewnej odrębnej całości. Jednak biorąc pod uwagę ciągłość procesu rozwojowego w dziejach, można przyjąć — jak to czyni wielu historyków — że właśnie proces przemian, który trwa dostatecznie długo, stanowi cechę charakterystyzującą taki przejściowy okres. Dzieje się to zwykle w dobie wielkich przemian, zmian formacyj społeczno-ekonomicznych, kiedy cały okres stoi pod znakiem przeobrażeń. Wówczas, aby utrzymać ujęcie ciągłości procesu historycznego, należałoby pomiędzy dwiema epokami wyodrębnić okresy przejściowe, w których obok dawnego obumierającego, ale jeszcze panującego układu społeczno-gospodarczego pojawia się nowy układ, lub w których po upadku dawnego układu nowy układ znajduje się w stadium rozwoju.

Okresem przejściowym pierwszego typu, będzie okres rozkładającego się feudalizmu zachodniego, w którego łonie rozwija się młody układ kapitalistyczny. W czasach najnowszych, mamy klasyczny przykład drugiego typu w postaci okresu przejściowego należącego do nowej formacji. Jest nim okres dyktatury proletariatu, okres przejścia od kapitalizmu do komunizmu, którego treścią jest budownictwo ustroju komunistycznego. Stalin pisał o tym: „Dyktaturę proletariatu, przejście od kapitalizmu do komunizmu, należy rozpatrywać... jako całą epokę historyczną, pełną wojen domowych i starć zewnętrznych, uporczywej pracy organizacyjnej i budownictwa gospodarczego, natarć i odwrotów, zwycięstw i porażek“²⁵.

Również przejściowy charakter ma okres demokracji ludowej, będącej — jak wiemy — odmianą dyktatury proletariatu, rozwijającej się w kierunku socjalizmu. W świetle tych wywodów wydaje się, że wyodrębnienie okresów przejściowych posiada mocne oparcie w rzeczywistości historycznej.

Podobnie jak okresy, można wyodrębnić również etapy przejściowe. Takim etapem przejściowym będzie np. etap formowania się imperializmu (od r. 1871 do przełomu XIX i XX wieku).

W związku z ustalonym przez klasyków marksizmu podziałem dziejów ludzkości na pięć kolejnych formacyj społeczno-ekonomicznych i odpowiadające im pięć epok powstaje pytanie, czy jest możliwe przejście z jednej epoki do innej z pominięciem którejś z epok, tj. czy możliwe jest przejście z epoki wspólnoty pierwotnej do epoki feudalizmu z pominięciem epoki niewolniczej lub przejście z epoki feudalizmu do socjalizmu z pominięciem epoki kapitalizmu.

²⁵ Stalin: Zagadnienia leninizmu, s. 33.

Marks nigdy nie twierdził, że wszystkie kraje muszą koniecz- nie przejść przez wszystkie formacje społeczno-ekonomiczne. W swo- jej polemice z Michajłowskim w r. 1876 na temat, czy Rosja będzie musiała przejść przez formację kapitalistyczną, Marks pisał, podkreśl- ając rozwój Rosji w kierunku kapitalizmu:

„Jeśli Rosja i dalej nie zaprzestanie iść w kierunku, do którego od roku 1861 stale zmierza, to straci najpiękniejszą sposobność, jaką historia kiedykolwiek dała któremuś z narodów, poto, aby ominąć wszystkie koleje kapitalistycznych porządków“²⁶. Marks zarzuca Mi- chajłowskiemu, że „trzeba mu koniecznie przerobić mój szkic genezy kapitalizmu w zachodniej Europie, na ogólną historyczno-filozoficzną teorię tego procesu, narzuconą fatalnie wszystkim narodom bez względu na historyczne okoliczności, w jakich one się znajdują“²⁷.

Jak wynika z powyższego, Marks był bardzo daleki od stworze- nia teorii, jak się wyraził, „supra-historycznej“, która by zakładała dla wszystkich państw we wszystkich warunkach konieczność przej- ścia przez wszystkie kolejne formacje społeczno-ekonomiczne. Marks uważał, że taka teoria byłaby ahistoryczna i nienaukowa, gdyż nie uwzględniałaby złożonej konkretnej rzeczywistości.

Marks przyjmował — w pewnych warunkach — możliwość przejścia niektórych krajów od feudalizmu do socjalizmu z pominię- niem ustroju kapitalistycznego, jakkolwiek w odniesieniu do Rosji ze względu na jej rozwój po roku 1861, nie wydawało się mu to prawdo- podobne. Przebieg procesu historycznego potwierdził stanowisko Marksa, że Rosja przejdzie przez stadium kapitalistycznego rozwoju, ale jednocześnie potwierdził jego tezę o możliwości przejścia do so- cjalizmu z pominięciem stadium kapitalizmu. Teza jego sprawdziła się najzupełniej w okresie późniejszym, gdy Azja Środkowa z feuda- lizmu przeszła do socjalizmu, gdy Mongolia Zewnętrzna na gruzach feudalizmu zbudowała demokrację ludową, rozwijającą się ku socja- lizmowi.

Ludzkość w swoim rozwoju zna formację niewolniczą w czasach historii starożytnej. Średniowiecze nie zna już państw niewolniczych. Germanie, Słowianie, Arabowie i inne narody średniowiecza przeszły bezpośrednio od wspólnoty pierwotnej do feudalizmu. Znały one in- stytucję niewolnictwa jako taką, ale nie przeżyły formacji niewolni-

²⁶ Marks: Pisma pomniejsze, Paryż 1886, s. 132.

²⁷ Ibid. Por. Laszczenko, op. cit., s. 11—12, gdzie autor podkreśla, że Marks był daleki od tego, aby w formacjach społeczno-ekonomicznych widzieć „jakikolwiek schemat obowiązkowy, który jednakowo winny przejść wszystkie kraje i narody“.

czej. Było to wynikiem tego, iż kiedy narody te zjawily się na widowni historycznej, nie było już warunków historycznych po temu, aby praca niewolnicza stała się zasadniczą podstawą stosunków produkcyjnych²⁸.

Stwierdzając ten fakt Grekow zwraca uwagę na to, że nie we wszystkich państwach niewolnictwo zdążyło osiągnąć stopień pełnego rozwoju. Nie wszystkie bowiem społeczeństwa przeszły przez epokę niewolnictwa, podobnie jak nie wszystkie społeczeństwa przeszły przez epoki feudalizmu i kapitalizmu.

Badacze radzieccy stwierdzają, że u schyłku epoki wspólnoty pierwotnej powstają społeczeństwa klasowe i organizmy państwowe, stanowiące etap przejściowy do formacji feudalnej. Ustroje te charakteryzuje istnienie zróżniczkowania klasowego wewnątrz wspólnoty terytorialnej oraz istnienie patriarchalnego niewolnictwa²⁹. Podstawą jednak stosunków produkcyjnych w tych państwach nie była praca niewolnicza, ale praca wolnych członków wspólnoty pierwotnej, których stopniowo uzależniali od siebie wielcy właściciele ziemscy. Charakteryzując ten okres Grekow pisze:

„Mamy wszelkie podstawy uważać te państwa za półpatriarchalne — półfeudalne, inaczej feudalizujące się. Często nazywają je dosyć nieokreślonym, mało wyrazistym terminem przedfeudalnymi. Istota ich polega na tym, że w łonie tych państw, gdzie w pełni nie zdążyły jeszcze dojrzeć stosunki feudalne, pozostało wiele elementów ustroju patriarchalnego, ustępującego wyraźnie jednak pod naciskiem rosnącego feudalizmu“³⁰.

Po Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej te spośród narodów kolonialnych carskiej Rosji, które rewolucja zastała na szczyśle feudalizmu, a nieraz nawet na szczyśle ustroju patriarchalno-rodowego, zaoszczędziły sobie mąk kapitalizmu i przeszły od razu do socjalizmu³¹.

²⁸ Grekow: Kijewskaja Rus', wyd IV. Moskwa 1944, s. 66—67.

²⁹ Grekow i inni: Istorija SSSR, t. I, s. 75. O powstaniu patriarchalnego niewolnictwa por. Juszcow: Oczerki po istorii feodalizma w Kijewskoj Rusi, Moskwa 1939, s. 75—76 i Grekow: Kriestianie na Rusi, Moskwa 1946, s. 141 nn.

³⁰ Grekow: Winodolskij statut ob obščestwiennom i političeskom stroje Winodoła, Moskwa 1948, s. 94. Por. tegoż: Istorija SSSR, s. 75. O strukturze państw tego okresu pisał również Juszcow, ob. uwaga 42.

³¹ Stalin: Marksizm a kwestia narodowo-kolonialna. Warszawa 1948, s. 118—119. Omawiając to zagadnienie pod kątem widzenia periodyzacji historii Laszczenko stwierdza, że dalszy rozwój społeczno-ekonomiczny tych narodów został umożliwiony dzięki temu, że narody, które utraciły swoją niepodległość na szczyśle przedkapitalistycznego rozwoju na rzecz Rosji carskiej, uzyskały dzięki włączeniu ich w drugiej połowie XIX w. w kapitalistyczny rynek ogólnorosyjski „odgórną nadbudowę“ stosunków kapitalistycznych, pozo-

Z faktu, że każde społeczeństwo rozwija się w pewnych konkretnych warunkach historycznych i że warunki te są różne dla poszczególnych narodów, wynika, że te odrębne społeczeństwa znajdują się często w określonym okresie chronologicznym na różnych etapach rozwoju.

Nie jest do pomyślenia, aby wszędzie w jednym czasie nastąpiło przejście z niewolnictwa do feudalizmu, z feudalizmu do kapitalizmu lub wreszcie z kapitalizmu do socjalizmu. Historia każdego narodu posiada własną periodyzację. Jednak zmiana panującej formacji społeczno-ekonomicznej w kilku najważniejszych lub jednym — na danym etapie historycznym kluczowym — kraju, zmiana, wywierająca wpływ na wszystkie lub prawie wszystkie społeczeństwa, znajdujące się ze sobą w związku historycznym tj. utrzymujących ze sobą stosunki gospodarcze, oddziaływujących na siebie społecznie i politycznie, może być traktowana jako *causa efficiens* dla ustalenia początku nowej epoki lub okresu historycznego dla historii powszechnej. W tym kierunku idą też wypowiedzi klasyków marksizmu.

Omawiając międzynarodowe znaczenie Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej Lenin pisał:

„W bardzo dawnych czasach, kiedy Kautsky był jeszcze marksistą, nie zaś renegatem, przewidział on, ujmując to zagadnienie jako historyk, możliwość nastąpienia takiej sytuacji, w której rewolucyjność proletariatu rosyjskiego stanie się wzorem dla Europy Zachodniej. Było to w r. 1902, kiedy Kautsky zamieścił w rewolucyjnej „Iskrze“ artykuł pt. „Słowianie i rewolucja“. Oto co pisał w tym artykule:

„Obecnie zaś (w przeciwstawieniu do roku 1848) można uważać, że Słowianie nie tylko znaleźli się w szeregach rewolucyjnych ludów, lecz że nadto punkt ciężkości myśli rewolucyjnej i czynu rewolucyjnego coraz bardziej przesuwa się ku Słowianom. Ośrodek rewolucji przesuwa się z Zachodu na Wschód. W pierwszej połowie wieku XIX znajdował się on we Francji, niekiedy w Anglii. W roku 1848 Niemcy wstąpili w szeregi narodów rewolucyjnych... Nowe stulecie zaczyna się od wydarzeń, które nasuwają myśl, że czeka nas dalsze przesunięcie ośrodka rewolucyjnego, a mianowicie: przesunięcie go do Rosji...“³².

stając wewnątrz nadal w stadium przedkapitalistycznego rozwoju. Zaistniały związek z gospodarką kapitalistyczną umożliwił po zwycięstwie rewolucji socjalistycznej w Rosji dokonanie przeskoku, o którym była wyżej mowa (op. cit., s. 13).

³² Lenin: Dziecięca choroba „lewicowości“ w komunizmie, Warszawa 1948, s. 8—9.

Jak widzimy, w periodyzacji historii ruchów rewolucyjnych (a pamiętamy, że ruchy rewolucyjne wyrażające natężenie istniejącej walki klasowej, stanowią istotną i podstawową treść dziejów) Lenin ujmuje jako element kluczowy — kraj, w którym na danym etapie historycznym znajduje się ośrodek ruchu rewolucyjnego. Mamy tu sformułowanie roli państw przodujących w procesie rozwojowym, a więc i w przejściu z jednej epoki do drugiej, z jednego okresu do drugiego.

Wychodząc z tego samego założenia Marks pisał:

„Rewolucje 1648 i 1789 lat nie były rewolucjami angielską i francuską; były to rewolucje na skalę europejską. Reprezentowały nie zwycięstwo pewnej określonej klasy społecznej nad starym ustrojem politycznym, ale zapowiadały ustrój polityczny nowego społeczeństwa europejskiego“³³.

Dlatego też angielska i francuska rewolucje burżuazyjne stanowią początek nowej epoki w dziejach, epoki kapitalizmu. Z dwóch tych rewolucyj burżuazyjnych większe znaczenie ogólne miała rewolucja francuska. Wagę jej dobitnie podkreślili Stalin, Kirow i Żdanow, którzy w swoich uwagach do konspektu podręcznika historii nowożytnej pisali:

„Najważniejszym w historii nowożytnej państw burżuazyjnych, w okresie poprzedzającym rewolucję październikową w Rosji, jest zwycięstwo francuskiej rewolucji i utwierdzenie kapitalizmu w Europie i Ameryce“³⁴.

Opierając się na tym, autorzy wydanego w r. 1939 podręcznika uniwersyteckiego rozpoczęli wykład historii nowożytnej od wojny Stanów Zjednoczonych o niepodległość i rewolucji francuskiej³⁵. Ostatnio jednak autorzy radzieckich podręczników, mając na oku przedstawienie całości epoki z uwzględnieniem jej początkowego angielskiego etapu, rozpoczynają wykład historii nowożytnej od angielskiej rewolucji burżuazyjnej³⁶.

Nierównomierny rozwój kapitalizmu w okresie imperializmu spowodował, że w początku XX wieku Rosja stała się węzłowym punktem wszystkich sprzeczności imperializmu. W rezultacie tego

³³ Marks i Engels: Dzieła (w jęz. ros.), t. VII, s. 54.

³⁴ op. cit., s. 324.

³⁵ E. B. Tarle, A. W. Jefimow i A. F. Chejfec: Nowaja istorija, t. I. Moskwa 1939.

³⁶ A. W. Jefimow: Nowaja istorija, wyd. VII, Moskwa 1946, s. 19. Por. tegoż Mietodiczieskoje posobie po nowoj istorii, Moskwa 1949, str. 5 i 8 oraz A. D. Udalcow i S. D. Skazkin: Istorija srednich wiekow, kurs lekcji, Moskwa 1948, s. 9.

stanu rzeczy „Rosja — jak stwierdza Stalin — bardziej niż jakikolwiek inny kraj brzemienna była w rewolucję i z tego względu tylko ona potrafiła rozwiązać te sprzeczności w drodze rewolucyjnej“³⁷.

Warunki rozwoju historycznego Rosji doprowadziły do tego, „że rewolucja w Rosji siłą rzeczy musiała stać się proletariacką, że musiała przybrać charakter międzynarodowy już od pierwszych dni swego rozwoju, że musiała zatem wstrząsnąć samymi podstawami imperializmu światowego“³⁸.

Toteż zwycięstwo rewolucji socjalistycznej w Rosji spowodowało, że najnowsze dzieje Rosji stały się decydującym ogniwem w procesie historycznym.

III

Nauka marksistowska przyjmuje schemat podziału historii powszechnej na starożytną, średniowieczną, nowożytną i najnowszą, ale wkłada weń własną treść. Podział ten w ramach ogólnych odpowiada podziałowi na formacje społeczno-ekonomiczne.

Historia starożytna obejmuje epokę wspólnoty pierwotnej, która trwa aż do chwili podziału społeczeństwa na klasy i powstania organizacji państwowej, i epokę niewolnictwa, a czas jej trwania sięga V wieku po Chr., kiedy rewolucje niewolników i najazdy plemion „barbarzyńskich“ zlikwidowały ostatecznie panowanie właścicieli niewolników i samo niewolnictwo.

Historia średniowieczna obejmuje powstanie, rozwój i schyłek feudalizmu od upadku formacji niewolniczej w V wieku aż po okres rewolucji burżuazyjnych w XVII i XVIII wieku.

Historia nowożytna obejmuje powstanie, rozwój i schyłek kapitalizmu od wczesnych rewolucji burżuazyjnych w głównych krajach Europy, aż do Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej z r. 1917³⁹.

Od Rewolucji Październikowej rozpoczyna się historia najnowsza, która obejmuje początek epoki socjalizmu, podział świata na

³⁷ Stalin: Zagadnienia leninizmu, s. 12.

³⁸ Ibid., s. 13.

³⁹ Pod tym względem odrębny pogląd wypowiada u nas J. Sieradzki, który w artykule: *Materializm historyczny i niektóre potrzeby polskiego dziejopisarstwa*, pisze: „Jest rzeczą jasną, że stosowanie do naszych dziejów konwencjonalnego podziału: starożytność — średniowiecze — nowożytność razi swą niewłaściwością. Nowa periodyczna historia będzie polegała na zasadach racjonalnej socjologii, tj. marksistowskiej nauki o rozwoju społecznym“ (*Myśl Współczesna*, nr 8—9, 1946, s. 67). Wydaje się, że to stanowisko, mające całkowicie usunąć podział historii na starożytną, średniowieczną, nowożytną i do-dajmy — najnowszą, w marksistowskiej nauce historii nie da się utrzymać.

dwa systemy, budownictwo socjalizmu w ZSRR i kryzys, upadek imperialistycznego obozu.

Gdy przejdziemy z kolei do omówienia periodyzacji historii na okresy w ramach poszczególnych epok, to pominąwszy starożytność, która nie posiada szczegółowej periodyzacji ogólnej, lecz tylko podział na okresy w ramach dziejów poszczególnych krajów, zatrzymamy się na średniowieczu, które w podręczniku uniwersyteckim, poświęconym tej epoce, a wydanym pod redakcją A. Udalcowa, E. Kosmińskiego i O. Wajnszteina zostało podzielone na trzy okresy⁴⁰. Ten sam podział został zachowany przez A. Udalcowa i S. Skazkina w książce zawierającej ich wykłady w Wyższej Szkole Partyjnej przy KC WKP(b)⁴¹.

Pierwszy okres historii feudalizmu obejmuje okres od wtargnięcia barbarzyńców do państwa rzymskiego i utworzenia na jego dawnym terytorium szeregu państw „barbarzyńskich“. Najazdy barbarzyńców zbiegły się z rewolucyjnymi powstaniem niewolników i kolonów, które przyczyniły się do zburzenia cesarstwa zachodniorzymskiego.

U schyłku formacji niewolniczej powstawały na terytorium cesarstwa rzymskiego wielkie posiadłości ziemskie, których właściciele uzależniali od siebie wolną ludność wiejską przez wprowadzenie instytucji kolonatu. Kolonowie rekrutują się spośród wolnych dzierżawców, którzy z biegiem czasu popadają w zależność od panów. Oprócz kolonatu pojawiają się w tymże czasie instytucja patronatu i prekariat. Kolonowie stają się *glebae adscripti*. Widoczne są już tu elementy rozwoju feudalizacyjnego. Równoległe do tego w łonie państw „barbarzyńskich“ zaczynają powstawać załączki nowych, feudalnych stosunków produkcyjnych⁴². W okresie tym panuje gospodarka naturalna, a rzemiosło nie oddzieliło się jeszcze od gospodarki wiejskiej. W IX w. w Europie Zachodniej, a nieco później w Środkowej i Wschodniej tworzy się nowy, feudalny sposób produkcji, co łączy się z uzależnieniem wolnego dotychczas chłopstwa.

Drugi okres trwa od połowy XI do końca XV wieku. W tym okresie powstaje podział pracy pomiędzy wsią i miastem. Rzemiosło oddziela się od gospodarki wiejskiej, powstają miasta jako ośrodki

⁴⁰ Istorija srednich wiekow, Moskwa 1941, wydanie II, s. 10 nn.

⁴¹ A. D. Udalcow i S. D. Skazkin: Istorija srednich wiekow, s. 5 nn. Por. Kosmiński: Istorija srednich wiekow, Moskwa 1940, (podręcznik dla szkoły średniej).

⁴² Szczegółowo o zagadnieniu państwa „przedfeudalnego“ (barbarzyńskiego) ob. Juszkow: K woprosu o dofeodalnom (warwarskom) gosudarstwie, Woprosy Istorii Nr 7, 1946, s. 45—65.

rzemiosła i handlu, które przeciwstawiają się rolniczej wsi. Następuje zaostrzenie walki klasowej. Istnieje już pewien poziom obrotu pieniężnego. Powstaje monarchia stanowa, z zaczątkami reprezentacji stanowej.

Trzeci okres zaczyna się od początków XVI wieku i kończy w przededniu rewolucji burżuazyjnej. Charakteryzuje się on tym, że w łonie jego powstaje, w niektórych państwach wcześniej — w innych później, układ kapitalistyczny.

Odbywa się pierwotna akumulacja kapitału i powstaje manufaktura. Rozpoczyna się proces oddzielania bezpośredniego wytwórcy od środków produkcji, powstaje klasa robotników najemnych. Rozwija się monarchia stanowa, która potem przekształca się w monarchię absolutną. Przeciwności między nowymi siłami produkcyjnymi, a starym ustrojem feudalnym powodują ruchy społeczne, m. in. powstania chłopskie, które poprzedzają rewolucje burżuazyjne.

Historię nowożytną historycy radzieccy dzielą ostatnio na trzy okresy⁴³.

Niektórzy autorzy pierwszy okres rozpoczynają od angielskiej rewolucji burżuazyjnej XVII w. Obejmuje on manufakturowe stadium rozwoju kapitalizmu.

Po zwycięstwie rewolucji burżuazyjnej w Anglii rozwój manufaktur, który rozpoczął się u schyłku XV w. postępuje szczególnie szybko. Wywłaszczenie chłopów z ziemi i rzemieślników z ich warsztatów szło w parze ze skupieniem się w rękę kapitalistycznych przedsiębiorców środków produkcji i pojawieniem się proletariatu, gotowego do sprzedaży swej pracy przedsiębiorcy. Okres ten charakteryzuje się procesem pierwotnej akumulacji kapitału. Równoległe odbywa się ogromne rozszerzenie rynku wewnętrznego, szybki wzrost handlu zamorskiego i zagarnianie kolonii zamorskich. Jednocześnie toczą się wojny o przewagę handlową i kolonialną między przodującymi wówczas państwami.

U schyłku pierwszego okresu dostrzegamy początek przewrotu przemysłowego w Anglii i mamy wojnę o niepodległość Stanów Zjednoczonych. Koniec jego przypada na rok 1789, kiedy francuska rewolucja burżuazyjna złamała feudalizm we Francji i zapoczątkowała nowy okres: zwycięstwa kapitalizmu w przodujących krajach Europy

⁴³ A. W. Jefimow, op. cit. W dawniejszych wydawnictwach pierwszy okres należał do historii średniowiecznej, a historia nowożytna począwszy od r. 1789 dzieliła się na dwa okresy. Por. Nowaja Istorija t. I i II pod redakcją E. B. Tarle, A. W. Jefimowa i F. A. Chejfecza.

i Ameryki. Charakteryzując znaczenie francuskiej rewolucji burżuazyjnej dla dalszego rozwoju kapitalizmu Lenin pisał: „Weźcie Wielką Rewolucję Francuską. Nie na darmo nazywa się ona Wielką. Dla swojej klasy, dla której pracowała, dla burżuazji, zrobiła tak wiele, że cały XIX wiek, ten wiek, który dał cywilizację i kulturę całej ludzkości, przeszedł pod znakiem Rewolucji Francuskiej. We wszystkich częściach świata nie czynił nic innego, jak tylko urzeczywistniał, realizował częściami, uzupełniał to, co stworzyli wielcy rewolucjoniści francuskiej burżuazji...”⁴⁴.

Drugi okres obejmuje lata od francuskiej rewolucji burżuazyjnej do wojny francusko-pruskiej 1870—1871 r. i Komuny Paryskiej. Jest to „okres zwycięstwa i utwierdzenia się kapitalizmu w krajach przodujących“, okres kapitalizmu przemysłowego i wolnokonkurencyjnego, z którym związany jest wzrost liczebności proletariatu, rozwój jego świadomości klasowej i powstanie pierwszych organizacji robotniczych, okres burżuazyjnych i burżuazyjno-demokratycznych rewolucji i ruchów narodowo wyzwolenicznych.

Trzeci okres rozpoczyna się od powstania Komuny Paryskiej, która była pierwszą rewolucją proletariacką, pierwszym ciosem w gmach kapitalizmu. Od Komuny Paryskiej zaczyna się stopniowo upadek kapitalizmu, następuje przerastanie wolnokonkurencyjnego kapitalizmu w kapitalizm monopolistyczny, w imperializm. Stosunki kapitalistyczne stają się hamulcem dla rozwoju sił produkcyjnych, pogłębiają się kryzysy produkcyjne i rośnie walka klasowa.

Ostatnie trzydziestolecie XIX w. — to etap formowania się imperializmu. Na przełomie XIX i XX w., w latach 1898—1900, zapanało w Europie — według określenia Lenina — kapitalizm monopolistyczny, następują czasy rozwiniętego imperializmu.

Historia najnowsza zaczyna się od chwili, gdy Wielka Socjalistyczna Rewolucja Październikowa obaliła panowanie burżuazji na ziemiach b. cesarstwa rosyjskiego i dała początek nowej erze w dziejach świata. Podstawową treścią procesu historycznego w dziejach najnowszych jest współistnienie i walka dwóch biegunowo różnych i przeciwstawnych sobie systemów, zwycięskiego socjalizmu i schyłkowego, upadającego monopolistycznego kapitalizmu, oraz dalsze zaostrenie się sprzeczności w świecie kapitalistycznym, które doprowadziły do światowego kryzysu ekonomicznego i drugiej wojny światowej.

⁴⁴ Lenin: Dzieła. t. XXIV, s. 304.

Historia najnowsza dzieli się na trzy etapy:

Pierwszy etap (1918—1923) obejmuje lata ożywienia i wzrostu ruchu rewolucyjnego w państwach kapitalistycznych, a w stosunkach międzynarodowych zaznacza się stworzeniem systemu opartego na traktacie wersalskim, tzw. systemu wersalskiego. Najważniejszym rezultatem tego etapu było utwierdzenie się władzy radzieckiej, co znalazło swój wyraz w stworzeniu ZSRR. Drugi etap (1924—1929) to okres częściowej, czasowej, niestałej stabilizacji kapitalizmu i trwałej stabilizacji Związku Radzieckiego.

Trzeci etap rozpoczął się w r. 1929 powszechnym kryzysem ekonomicznym i charakteryzuje się dalszym zaostrzeniem sprzeczności między państwami kapitalistycznymi, rozpadem systemu wersalskiego, przyspieszeniem procesu faszyzacji i stworzeniem bloku państw agresywnych. W tym samym czasie naród radziecki zbudował społeczeństwo i państwo socjalistyczne, które stało się niezdyktą twierdzą socjalizmu. Trzeci etap obejmuje też drugą wojnę światową zakończoną zwycięstwem ZSRR i odpadnięciem krajów demokracji ludowej od systemu kapitalistycznego.

Pozostaje dotąd w literaturze historycznej otwarta kwestia, czy należy wyróżniać jako czwarty etap dziejów najnowszych lata powojenne od roku 1945. Lata te zaznaczyły się z jednej strony olbrzymim wzmocnieniem potęgi i autorytetu międzynarodowego ZSRR, w którym dokonuje się stopniowe przechodzenie od socjalizmu do komunizmu, a z drugiej strony w obozie kapitalistycznym przesunięciem punktu ciężkości do Stanów Zjednoczonych, które stały się głównym mocarstwem imperialistycznym świata. Nowym elementem tego etapu byłoby istnienie i rozszerzanie się u boku ZSRR państw demokracji ludowej, które znajdują się w okresie przejścia do socjalizmu.

Jak widać z dokonanego przeglądu periodyzacji historii powszechnej, różnych autorów cechuje jednolita metodologicznie charakterystyka okresów, podkreślająca związek pomiędzy sposobami produkcji, walką klasową we wszelkich jej przejawach, a nadbudową państwowo-prawną, polityczną i ideologiczną. Jednocześnie można zauważyć, że największe trudności powstają przy „zatytułowaniu“ okresu — określaniu jego najistotniejszej treści. W cytowanym podręczniku „Istorijsza sriednich wiekow“, autorzy spróbowali dać „nagłówki“ poszczególnym okresom. Pierwszy okres określili oni jako „epokę wczesnego średniowiecza“, drugi okres jako „epokę rozkwitu feudalizmu“, a trzeci okres jako „epokę pierwotnej akumulacji kapitału i rozkładu feudalizmu“.

Próba spotkała się jednak z krytyką, gdyż autorzy nie zastosowali przy periodyzacji jednolitego kryterium. O ile bowiem określenie „epoka wczesnego średniowiecza“ jest określeniem chronologicznym, to pozostałe dwa określenia przyjmują za kryterium strukturę ekonomiczną społeczeństwa, pojętą jako system stosunków produkcji w danym okresie.

Dlatego też prawdopodobnie A. Udalcow i S. Skazkin w swoim kursie wykładów zaniechali charakteryzowania okresów przy pomocy tytułów, a tak samo unikają tego niektórzy inni autorzy. Znalezienie jednolitego kryterium dla periodyzacji na okresy jest bezwzględnie jednym z trudniejszych i najbardziej spornych zagadnień w dziedzinie periodyzacji historii. Zawsze jednak dla historyka zajmującego się periodyzacją określenie okresu przez „tytuł“ ujmujący istotę tego okresu pozostanie celem do osiągnięcia.

Przechodząc z kolei do periodyzacji historii ZSRR, należy stwierdzić, że jest to temat budzący największe zainteresowanie historyków radzieckich, a zagadnienia związane z periodyzacją są przedmiotem ożywionych dyskusji naukowych.

Ożywioną polemikę naukową wywołała sprawa wyznaczenia momentu zapanowania feudalizmu na Rusi. W podręczniku uniwersyteckim „Istorija SSSR“ Ćrekow charakteryzuje Ruś Kijowską IX i X w. jako organizację przedfeudalną, a panowanie feudalizmu na Rusi stwierdza dopiero od połowy XI wieku tj. po śmierci Jarosława Mądrego (1054 r.), gdy rozpoczyna się już okres rozdrobnienia feudalnego⁴⁵.

W przeciwieństwie do niego prof. Juszkow stwierdza, że feudalizm ustalił się na Rusi jako panująca formacja społeczno-ekonomiczna już za panowania Włodzimierza W. u schyłku X w., a łączenie zapanowania feudalizmu z okresem rozdrobnienia feudalnego uważa za merytorycznie niesłuszne, gdyż rozdrobnienie feudalne jest skutkiem ostatecznego zwycięstwa feudalizmu, a nie jego istotną cechą. Dlatego też Juszkow proponuje podział historii Rusi Kijowskiej na okres przedfeudalny (mniej więcej do panowania Włodzimierza W.) i okres feudalny. W okresie przedfeudalnym państwo kijowskie było państwem „barbarzyńskim“ podobnym do państw barbarzyńskich Zachodniej Europy okresu wczesnego średniowiecza⁴⁶.

⁴⁵ op. cit., str. 55 nn. Por. identyczną opinię Bachruszina, Woprosy Istorii Nr 8—9, 1946, s. 150 nn. Podobnie Laszczenko ustala początek panowania feudalizmu na Rusi na połowę XI wieku, opierając się głównie na pracy Marksa: Secret diplomatic history of the eighteenth century (op. cit., s. 84—87).

⁴⁶ Juszkow: Istorija gosudarstwa i prawa, s. 73.

To stanowisko Juszkowa spotkało się z krytyką ze strony S. Pokrowskiego, który uważa, że granicą oddzielającą feudalizm od ustroju przedfeudalnego jest dokonane uzależnienie chłopów od feudałów. Z tą chwilą, kiedy podstawą bytu klasy panującej stała się nie zdobycz wojenna i daniny, ale wyzysk feudalny chłopów, można dopiero mówić o zwycięstwie feudalizmu⁴⁷. Według Pokrowskiego wczesnemu feudalizmowi właściwy jest ustrój, rozdrobnienia feudalnego, a zatem — jego zdaniem — nie ma żadnych podstaw do odrzucenia periodyzacji zaproponowanej przez Grekova, według której feudalizm rozpoczyna się równocześnie z rozdrobnieniem feudalnym Rusi Kijowskiej.

Próbie periodyzacji historii ustroju Rosji dał Juszkow w 1946 r. w referacie pt. „Podstawowe momenty historii państwa rosyjskiego do połowy XIX w.“, wygłoszonym w Sekcji Historii Akademii Nauk ZSRR.

W referacie tym Juszkow odróżnia następujące okresy, biorąc za przedmiot swoich badań historię ustroju:

1- państwo barbarzyńskie — jako typ przejściowy do państwa feudalnego;

2- monarchia wczesno-feudalna (od końca X w.) — w której podstawowym organem mającym decydujący wpływ na działalność księcia jest дума bojarska — odpowiadająca zachodnio-europejskiej kurii feudalnej. Panującym sposobem produkcji w tym okresie jest gospodarka naturalna;

3- monarchia stanowo-reprezentacyjna (od połowy XVI w.), która stanowi formę przejściową do monarchii absolutnej i w której władza panującego jest ograniczona przez reprezentację stanową — sobór ziemski. W tym czasie następuje rozwój wymiany, wzrost wpływów średniej szlachty i ludności miejskiej;

4- monarchia absolutna od połowy XVII w. Powstaje burżuazja, a jednocześnie wzrasta eksploatacja pańszczyźnianego chłopstwa, zaostrzają się antagonizmy klasowe. W monarchii absolutnej całość władzy należy całkowicie i niepodzielnie do feudalnego monarchy⁴⁸.

Monarchia absolutna pozostała państwem feudalnym i jako taka była „narzędziem szlachty dla podporządkowania i ujarzmienia chłopów pańszczyźnianych“, co było jej zasadniczą funkcją. Ponieważ jednak państwo absolutne rozwinęło się w warunkach powstawania

⁴⁷ S. Pokrowskij, op. cit., s. 302 nn.

⁴⁸ Ob. A. Zimin: O periodizacji historii rosyjskiego państwa, Woprosy Istorii 1946, nr 8—9, str. 146. O periodyzacji pisał także Grekow: Spornyje woprosy periodizacji drevniej istorii narodow SSSR. Istoriceskij Żurna. Nr 6, 1940, s. 1—11. Z cytowanym artykułem nie udało się autorowi zapoznać.

stosunków kapitalistycznych i burżuazji jako klasy, mogło ono, odgrywając rolę „pseudo-pośrednika“ między feudałami i burżuazją, uzyskać czasowo pewną względną samodzielność w stosunku do obu klas, pozostając nadal narzędziem politycznym feudałów⁴⁹.

Periodyzacja zaproponowana przez Juszkowa wywołała żywą dyskusję, w której obok omówionej już wyżej sprawy daty zapanowania feudalizmu na Rusi najżywiej kwestionowano zakwalifikowanie okresu od końca X w. do połowy XVI w. jako monarchii wczesno-feudalnej.

Wielu uczonych biorących udział w dyskusji podkreślało, że ujęcie tak różnych etapów historycznego rozwoju, jak monarchia kijowska Włodzimierza i monarchia moskiewska początku XVI w. w jednym okresie jest metodologicznie wadliwe (Bazilewicz, S. Pokrowskij, Smirnow, Rubinsztein). Następnym punktem spornym był moment uformowania się państwa absolutystycznego. Tu obok uczonych podtrzymujących stanowisko Juszkowa (Bachruszin) szereg osób wypowiedział się za odniesieniem początku okresu absolutyzmu do reform Piotra I (Piczeta, Lebiediew, Rubinsztein, Tichomirow). Ogólne uznanie zdobyła natomiast teza Juszkowa o wprowadzeniu do periodyzacji ustroju Rosji okresu monarchii stanowo-reprezentacyjnej.

Grekow, Lebiediew i Bachruszin, trzymając się zasady opierającej periodyzację na formie ustrojowej państwa — w drugim wydaniu cytowanego już wyżej podręcznika „Istorija SSSR“ — dzielą historię Rosji na następujące okresy:

- 1) Ustrój wspólnoty pierwotnej i niewolnictwa.
- 2) Rozwój stosunków feudalnych (IX w. do połowy XII w.).
- 3) Rozdrobnienie feudalne (od połowy XII w. do połowy XV w.).
- 4) Monarchia feudalna (od drugiej połowy XV w. do 1613 r.).
- 5) Powstanie monarchii feudalno-absolutystycznej (XVII w.).
- 6) Monarchia feudalno-absolutystyczna (XVIII w.)⁵⁰.

Analogiczną periodyzację zastosowali również Piczeta, Tichomirow i Szestakow w swojej „Istorii SSSR“⁵¹. Również zasadniczo

⁴⁹ Marks, Engels: Dzieła, t. XVI część I, s. 147. Por. A. D. Udalcow i S. D. Skazkin: Istorija sriednich wiekow, s. 300.

⁵⁰ Op. cit., s. 18. W wydaniu I „Istorii SSSR“, Moskwa 1939 był podział tylko na trzy okresy: 1) Najdawniejsza historia narodów ZSSR (obejmująca dzieje Rosji Kijowskiej do połowy XI w.), 2) Okres rozdrobnienia feudalnego do połowy XV w., 3) Okres państwa feudalno-absolutystycznego (od połowy XV w. do końca XVIII w.).

⁵¹ Istorija SSSR, t. I, pod redakcją W. J. Piczety. M. N. Tichomirowa i A. W. Szestakowa, Moskwa 1941 r.

na kryterium ustroju państwowego, jeśli chodzi o epokę feudalizmu, opiera periodyzację A. Pankratowa w znanym podręczniku „Istorija SSSR“.

Przechodząc do historii XIX w., zobaczymy, że w t. II Istorii SSSR wydanym pod redakcją Nieczkinej mamy przeprowadzoną następującą periodyzację:

- 1) Początek rozkładu ustroju pańszczyźnianego (1801—1825);
- 2) Rosja drugiej ćwierci XIX wieku;
- 3) Reformy burżuazyjne w 60—70 latach;
- 4) Rosja po reformach⁵².

Analizując periodyzację historii przeprowadzoną przez omawianych wyżej autorów, krytyka zwraca przede wszystkim uwagę na niejednolitość przyjętego dla periodyzacji kryterium. W jednym wypadku dla określenia okresu przyjmuje się cechę chronologiczną („Rosja drugiej ćwierci XIX w.“ lub „Rosja po reformach“), w drugim cechę ustrojową, („monarchia feudalna“ lub „monarchia feudalno-absolutystyczna“), w trzecim cechą wyróżniającą są przemiany ustrojowe („powstanie monarchii feudalno-absolutystycznej“), w czwartym struktura ekonomiczna („rozwój stosunków feudalnych“, „początek rozkładu ustroju pańszczyźnianego“).

W dyskusji dotyczącej też Juszkowa o periodyzacji historii ustroju Rosji niektórzy, uczeni wysunęli postulat budowy periodyzacji, wychodząc z rozwoju sił i stosunków produkcyjnych (Piczeta i Smirnow) i konieczność przyjęcia jednolitego kryterium przy periodyzacji (Smirnow).

Postulat jednolitej zasady przy periodyzacji historii ustroju wysuwa również S. Pokrowskij, który wychodząc z tego punktu widzenia krytykuje cytowany wyżej podręcznik Juszkowa za to, że autor odstąpił od własnych tez i dał periodyzację historii ustroju opartą na zmiennych kryteriach⁵³.

Ostatnio miał miejsce wśród uczonych radzieckich dalszy ciąg twórczej dyskusji na temat periodyzacji historii ZSRR. Streszczenie dyskusji, która odbyła się na dwóch posiedzeniach Rady Naukowej Instytutu historii Akademii Nauk ZSRR, zostało niedawno opublikowane⁵⁴. Dyskusja ta dostarczyła wiele nowego cennego materiału odnośnie zajmującej nas kwestii i będzie miała swój ciąg dalszy. Wygłoszone referaty obejmowały periodyzację całej historii narodów ZSRR.

⁵² Istorija SSSR, t. II, pod redakcją M. Nieczkinoj, Moskwa 1939.

⁵³ Juszkow: op. cit., s. 12 i S. Pokrowskij: op. cit., s. 301—302.

⁵⁴ Woprosy Istorii. Nr 4, 1949, s. 149—152.

S. Bachruszin przedstawił periodyzację epoki feudalizmu. Za podstawę periodyzacji Bachruszin przyjął z jednej strony zjawiska społeczno-gospodarcze, a z drugiej zjawiska nadbudowy posiadające charakter polityczny i ustrojowy.

Pierwszy okres autor scharakteryzował jako okres rozkładu ustroju rodowego i powstania stosunków feudalnych u Słowian. Okres ten rozpoczyna się w VI—VIII w. i trwa do końca XI w., kiedy w państwie kijowskim stosunki feudalne osiągają wysoki stopień rozwoju.

Drugi okres historii ZSRR — to okres rozdrobnienia feudalnego. W okresie tym wydzielić można dwie części. Pierwsza (XII—XIII wiek) charakteryzuje się wzrostem feudalnej własności ziemskiej, rozwojem miast i rozbiciem państwa kijowskiego na napoły suwerenne księstwa dzielnicowe. W drugiej połowie tego okresu (XIV i pierwsza połowa XV w.) odbywa się proces stopniowego całkowania państwa przygotowany przez rozwój gospodarczy. W tym też okresie następuje tworzenie się narodów rosyjskiego, ukraińskiego i białoruskiego.

Trzeci okres obejmuje czasy od drugiej połowy XV w. do połowy XVII w. Charakteryzuje go powstawanie rosyjskiego państwa scentralizowanego. W tym czasie rozwija się gospodarka feudalna, oparta na wzrastającym ucisku chłopstwa, co kończy się ostatecznym utwierdzeniem poddaństwa chłopów na Rusi moskiewskiej i zaostrzeniem antagonizmów klasowych (wojny chłopskie). Jednocześnie postępuje naprzód formowanie się rynku ogólnorosyjskiego, umacnia się scentralizowane państwo rosyjskie, które stopniowo staje się wielonarodowym.

Czwarty okres epoki feudalizmu w historii narodów ZSRR według Bachruszina, obejmuje drugą połowę XVII i pierwszą połowę XVIII w. Charakteryzuje się on powstaniem i rozwojem manufaktur, wzrostem rynku ogólnorosyjskiego i utworzeniem państwa absolutnego w Rosji. Okres czwarty S. Bachruszin dzieli na dwie części. Pierwszą charakteryzują zaostrzone antagonizmy klasowe (wojna chłopska pod kierownictwem Stiepana Razina) i powstanie merkantylizmu w Rosji. Druga (pierwsza połowa XVIII w.) — charakteryzuje się powstaniem państwa absolutnego, które autor przedstawia jako państwo ustroju absolutyzmu oświeconego, oraz dalszym rozwojem manufaktur przebiegającym równoległe do wzrastającego wciąż ucisku mas chłopskich i ich walki przeciw feudałom. W tym czasie Rosja staje się wielkim mocarstwem.

Ostatni, piąty okres epoki feudalizmu, od połowy XVIII w. charakteryzuje się rozkładem ustroju pańszczyźnianego i formowaniem się ustroju kapitalistycznego.

W dyskusji nad tezami Bachruszina zwrócono uwagę, że podział nie został oparty na jednolitym kryterium (A. Udalcow). W poszczególnych okresach wysunięte są na czoło elementy gospodarcze albo polityczno-ustrojowe, natomiast w cieniu pozostała historia bezpośrednich wytwórców tej epoki — chłopstwa. Z drugiej strony zarzucano autorowi, że jako granice przy podziale wysunął on przede wszystkim przemiany ekonomiczne, a nie przewroty polityczne, które będąc rezultatem walki klasowej winny być właściwym przedmiotem badań historycznych. Periodyzacja historii narodów ZSRR została oderwana od periodyzacji dziejów powszechnych. Poza tym kwestionowano słuszność podziału wieku XVII pomiędzy dwa różne okresy (Tichomirow) oraz istnienie absolutyzmu oświeconego w Rosji Piotra I (Drużinin). Ten ostatni zakwestionował również kryterium periodyzacji stosowanej przez Bachruszina i wysunął tezę, że początek formowania się kapitalizmu należy datować od 60-tych lat XVIII w., w związku z czym odpadłby piąty okres epoki feudalnej proponowany przez Bachruszina.

Zagadnieniu periodyzacji historii nowożytnej ZSRR poświęcił N. Drużinin specjalny referat, w którym stwierdził, że periodyzacja historii nowożytnej ma wskazać etapy narodzenia, rozwoju i upadku formacji kapitalistycznej w ZSRR. Podstawą periodyzacji jest nauka o formacjach społeczno-ekonomicznych, a przy podziale na okresy autor zastosował stałe kryterium, obejmujące — jego zdaniem — w sposób najbardziej całkowity treść procesu historycznego. Takim kryterium według autora jest walka klas, która — zgodnie z nauką marksizmu-leninizmu — jest siłą motoryczną dziejów w społeczeństwie klasowym. Wychodząc z tego założenia autor rozróżnia w historii nowożytnej ZSRR dwa okresy: pierwszy — okres formowania się układu kapitalistycznego i drugi — okres formacji kapitalistycznej.

Pierwszy etap formowania się układu kapitalistycznego odnosi Drużinin na lata 1760—1789. O istnieniu układu kapitalistycznego w Rosji można sądzić już od 60-tych lat XVIII w., kiedy w warunkach rozwoju wielkich manufaktur oraz zwiększenia towarowości gospodarstw obszarnczych rozwija się ruch chłopski nowego typu — walka z eksploatacją feudalną skomplikowaną przez stosunki kapitalistyczne.

Drugi etap (1790—1825) charakteryzuje się rozwojem z jednej strony ruchów chłopskich walczących z rozkładającym się układem feudalnym, a z drugiej ruchem oderwanym od mas rewolucjonistów szlacheckich.

Trzeci, ostatni etap pierwszego okresu (1826—1861) jest etapem kryzysu systemu feudalno-pańszczyźnianego. Brak organizacji w ruchach chłopskich i słabość demokracji burżuazyjnej nie doprowadzają do przekształcenia się sytuacji rewolucyjnej 1859—1861 lat w rewolucję chłopską.

Drugi okres historii nowożytnej ZSRR obejmuje okres utwierdzenia i likwidacji formacji kapitalistycznej w Rosji (1861—1917). Okres ten dzieli Drużynin na trzy etapy: pierwszy — utwierdzenia się i zwycięstwa kapitalizmu (1861—1882), kiedy walka z przeżytkami feudalnymi przejawia się w żywiołowym ruchu chłopskim i niezdolnym do zlania się z ruchem chłopskim rewolucyjnym ruchu inteligencji („narodnictwo“); drugi etap — rozwinięty przedmonopolistyczny kapitalizm (1883—1901), kiedy proletariats rosyjski występuje jako zasadnicza siła rewolucyjna, a w szeregach postępowej inteligencji formuje się i zwycięża ideologia marksizmu; żywiołowy ruch robotniczy łączy się ze świadomym ruchem rewolucyjnej socjal-demokracji i w ten sposób powstają przesłanki do utworzenia bojowej partii proletariackiej; trzeci etap — okres imperializmu (1901—1917), kiedy w rezultacie kierowanego przez partię bolszewicką potężnego rozwoju ruchu robotniczego, który stanął na czele rosnącego ruchu chłopstwa, następuje rewolucyjna zmiana formacji kapitalistycznej na socjalistyczną⁵⁵.

Periodyzacja zaproponowana przez Drużynina została uznana przez uczonych radzieckich za cenny wkład do nauki historycznej. Nie wzbudziło zwłaszcza wątpliwości datowanie początku powstania układu kapitalistycznego w drugiej połowie XVIII wieku, chociaż sama data 1760 r. jako początek historii nowożytnej była kwestionowana (S. Bachruszin, S. Jakubowskaja, M. Nieczkina, E. Zaoziarskaja).

W szczególności Nieczkina zwróciła uwagę, że ruchy chłopskie w 40-tych i 50-tych latach XVIII w. mają ten sam charakter, co ruchy lat 60-tych, a S. Jakubowskaja proponowała odnieść początek epoki kapitalizmu do powstania Pugaczewa (1773—1775), które wstrząsnęło podstawami społeczeństwa feudalnego.

Zasadniczo inną koncepcję odnośnie do kryterium podziału dziejów wysunęła grupa historyków (E. Zaoziarskaja, W. Jacunskij i M. Nieczkina), która stanęła na stanowisku, że za podstawę periodyzacji należy przyjąć zmiany zachodzące w dziedzinie stosunków

⁵⁵ Co do periodyzacji etapu imperializmu w dyskusji poczyniono szereg poprawek i uzupełnień (loc. cit.).

produkcyjnych, wskazując, jak walka klasowa powstaje i rozwija się na określonej bazie materialnej.

W przedstawionych przez nas wyżej poglądach historyków radzieckich zwraca uwagę, że wychodząc z jednolitego założenia oparcia się na formacjach społeczno-ekonomicznych i odrzucając periodyzację czysto chronologiczną jako formalną — stosują oni dla szczegółowej periodyzacji na okresy rozmaite kryteria rzeczowe, które możemy podzielić na kilka grup.

Pierwszym takim kryterium będzie kryterium ustrojowe. Zmiana organizacji państwowej jest według niektórych historyków taką zmianą jakościową, która stanowi odpowiednie kryterium dla podziału na okresy. Kryterium to właściwe dla historii ustroju, jako przedmiotu zajmującego się bezpośrednio formami organizacji państwowej, bywało — jak widzieliśmy — dosyć często przyjmowane dla historii w całości.

Broniąc periodyzacji opartej na kryterium ustrojowym, zwykle się podkreśla, że ustrój państwa ma swe korzenie w materialnych warunkach życia, a rozwój form państwowych w ostatecznym rachunku jest wytworem określonych stosunków produkcji i walki klas. Ustrój państwa jest odbiciem istniejącego układu sił społecznych i dlatego może służyć jako kryterium dla periodyzacji. Poza tym w dziejach formacji antagonistycznych państwo, powstałe jako rezultat walki klas i będące formą panowania jednej klasy nad drugą, jest w centrum uwagi historyków i z tego względu może być przyjęte jako kryterium dla podziału dziejów na okresy.

Drugim kryterium wysuwany często przez historyków-marksistów przy periodyzacji na okresy jest zmiana w istniejących stosunkach produkcyjnych, która wywiera przemożny wpływ na walkę klas i w ostatecznym rachunku warunkuje formy nadbudowy politycznej i ideologicznej.

Zwolennicy tego kierunku opierają się na tych niejednokrotnych wypowiedziach klasyków marksizmu-leninizmu, w których wskazywali oni na to, że jak pisał Marks:

„Całokształt stosunków produkcji tworzy ekonomiczną strukturę społeczeństwa, realną podstawę, na której wznosi się nadbudowa prawna i polityczna i której odpowiadają określone formy świadomości społecznej. Sposób produkcji życia materialnego warunkuje społeczny, polityczny i duchowy proces życia w ogólności“⁵⁶.

⁵⁶ Marks: Przyczynek do krytyki ekonomii politycznej. Dzieła wybrane, t. I, str. 370.

Wychodząc z tego założenia próbowano udowodnić, że najwłaściwszym kryterium periodyzacji dziejów jest kryterium ekonomiczne. Kryterium to jest niewątpliwie właściwe dla historii gospodarczej, ale rozciągnięciu go na historię jako na całość sprzeciwiają się przedstawiciele trzeciego kierunku, którzy za zasadnicze kryterium uważają walkę klasową.

Wychodząc z założenia, że, jak to stwierdzili Marks i Engels, historia wszystkich dotychczasowych społeczeństw jest historią walk klasowych⁵⁷, uważają oni, że właściwą cechą odróżniającą historię od ekonomii jest to, że zajmuje się ona dziejami społeczeństw rozwijających się na bazie określonych sił i stosunków wytwórczych, ale nie dziejami samych sił i stosunków wytwórczych. Właściwość przedmiotu nasuwa potrzebę własnego odrębnego kryterium, którym jest walka klasowa jako przejaw rozwoju stosunków społecznych w społeczeństwach klasowo zróżniczkowanych. Przedstawiciele tego ostatniego kierunku przeciwstawiają się zamianie — jak twierdzą — założeń materializmu historycznego na założenia materializmu ekonomicznego. Popierając swoje stanowisko, powołują się oni na periodyzację ruchów rewolucyjnych XIX wieku przez Lenina i periodyzację poszczególnych stadiów okresu imperializmu, dokonaną przez Stalina w Krótkim Kursie Historii WKP(b) według kryterium walki klasowej, i podkreślają, że przede wszystkim wielkie rewolucje oraz inne ważne wydarzenia walki klasowej stanowią zasadnicze i niekwestionowane granice w podziale dziejów⁵⁸.

Periodyzację historii najnowszej jak i całego okresu imperializmu ZSRR opierają historycy radzieccy zgodnie na periodyzacji wypracowanej przez Stalina i podanej w Krótkim Kursie Historii WKP(b).

Poszczególni autorzy przyjmują to czy inne kryterium dla periodyzacji, albo stosują kryterium kombinowane uwzględniające równoległe przemiany w ekonomice, walkę klasową i strukturę państwową. Istotnym jest, że wszystkie omawiane wyżej kryteria są oparte na wspólnej bazie, jaką stanowią formacje społeczno-ekonomiczne.

Problem najlepszego i jednolitego kryterium dla periodyzacji na okresy pozostaje obecnie w stadium dyskusji. Dyskusja ta przyczynia się do pogłębienia naszej wiedzy o podstawowych prawach

⁵⁷ Marks i Engels: Manifest Komunistyczny, Warszawa 1949 r., s. 43. Por. tamże odnośnik 2, który precyzuje, że twierdzenie to odnosi się tylko do społeczeństw klasowo zróżniczkowanych.

⁵⁸ Ob. Woprosy istorii Nr 5, 1949, str. 150—152.

procesu historycznego. I każdy jej etap ma duże znaczenie metodologiczne.

Twórcze dyskusje i polemiki w nauce radzieckiej są objawem tego, że jest ona na słusznej drodze poszukiwania prawdy historycznej i przewycięzania przeszkód nagromadzonych przez długie lata panowania nauki burżuazyjnej w carskiej Rosji, a po 1917 roku w wyniku powierzchownych i niehistorycznych uogólnień M. Pokrowskiego i jego szkoły, która stanęła na stanowisku materializmu ekonomicznego czyli ujmowania historii wyłącznie jako stosunków ekonomicznych, gdzie dzieje ludzkie, pojęte jako czysta historia gospodarcza, wyprane zostają z treści społecznej.

W rezultacie tego fałszywego założenia M. Pokrowskij, chociaż przyjął jako bazę dla przeprowadzenia periodyzacji marksistowską naukę o formacjach społeczno-ekonomicznych, nie potrafił dać prawidłowej periodyzacji historycznej. M. Pokrowskij wprowadzał już dla XVI w. formację kapitalizmu handlowego. Pomieszał on pojęcie kapitału handlowego z pojęciem kapitalizmu jako epoki historycznej⁵⁹.

Ta fałszywa z gruntu periodyzacja wprowadziła poważne pomieszanie pojęć i dłuższy czas jeszcze jej wpływy dawały się odczuć.

Dopiero ujawnienie i przewycięzanie tych błędnych kierunków umożliwiło rozwój nauki historii w ZSRR i stało się podstawą jej obecnego rozkwitu, który prof. Pankratowa charakteryzuje w ten sposób: „bodajże największym osiągnięciem radzieckiej nauki historycznej są jej okrzepłe pozycje metodologiczne, trwałe i ogólne uznanie teorii marksistowsko-leninowskiej jako jedynej zasadniczej wytycznej nauki historii. To ideowe uzbrojenie nauki w teorię marksizmu-leninizmu sprzyjało nie tylko jej sukcesom, ale i zwiększeniu jej roli społecznej we współczesnych warunkach walki o komunizm“⁶⁰.

Dla historyków polskich, obok periodyzacji dziejów powszechnych, ma pierwszorzędne znaczenie zagadnienie periodyzacji historii ZSRR nie tylko z zasadniczych względów metodologicznych, lecz

⁵⁹ Protiw istoriczeskoj koncepcii M. N. Pokrowskogo. Sbornik statiej, czast' I. Moskwa 1939, a szczególnie artykuł A. Pankratowej, Razwitiije istoriczeskich wzgljadow M. N. Pokrowskogo (ibid. s. 60 nn.). Ob. też Ż. Kormanowa: W świetle doświadczeń nauki radzieckiej, Wiadomości Historyczne, Nr 1 (5) 1949, s. 3 nn.

⁶⁰ Pankratowa: Kratkij kurs istorii WKP(b) i zadaczi istoriczeskoj nauki, Wiestnik Akademii Nauk SSSR Nr 10, 1948, s. 26 nn.

również i ze względu na istniejący w niektórych okresach paralelizm w rozwoju obu krajów, na który wskazywał ostatnio w odniesieniu do historii chłopów Greków⁶¹.

Dlatego też pogłębienie znajomości podstawowych zagadnień radzieckiej nauki historii i wykorzystanie jej dorobku dla rozwoju nauki historii w Polsce winno przynieść naszej nauce poważne i trwałe korzyści⁶².

⁶¹ Greków: Opyt periodizacji istorii krestian l. c., s. s. 18 i tenże: Prawidłowości w dziejach chłopów w Europie, Kwartalnik Historyczny, rocznik LVI, zeszyt 3—4, 1949, s. 298 nn.

⁶² Już po złożeniu artykułu ukazał się 11 numer czasopisma „Woprosy Istorii” r. 1949, w którym zagadnieniom periodyzacji oprócz obszernych uwag w artykule wstępnym są poświęcone dwa artykuły dyskusyjne K. Bazilewicza i I. Drużinina o periodyzacji historii ZSRR, przynoszące wiele nowego materiału, do których odsyłamy zainteresowanych poruszonym wyżej zagadnieniem.

raïne. Parmi ces problèmes il faut compter la question nationale, particulièrement approfondie par Staline pour les différentes époques et périodes, la question paysanne, le problème des révolutions bourgeoises et prolétaires, les problèmes théorétiques de l'époque communiste et du rôle de l'Etat prolétaire au sein de cette époque. Le „Petit Cours d'histoire du W.K.P.(b).“ est un livre classique, ayant pour sujet une révolution classique, c'est un exemple limpide de la conception historique de tout processus révolutionnaire. La science bourgeoise a été une science empirique. C'est le marxisme-léninisme qui a fourni l'histoire d'une méthode, grâce à laquelle elle devient une science véritable, analytique et synthétique.

Lénine et Staline enseignent aux historiens à juger les faits du point de vue des intérêts historiques du prolétariat, donc du point de vue des intérêts de l'avenir. Aussi, c'est seulement grâce à cette théorie que l'histoire entre en possession d'un point de départ pour la connaissance objective de la vérité, puisque cette théorie concorde avec la direction effective des événements.

JULIUSZ BARDACH

SUR LA DIVISION DE L'HISTOIRE EN PÉRIODES
(périodicité de l'histoire)
ET LA CONCEPTION DE L'HISTORIOGRAPHIE
SOVIÉTIQUE EN CETTE MATIÈRE

Les phénomènes historiques ne peuvent être compris qu'en relation avec leur époque. Aussi l'historiographie marxiste tâche-t-elle toujours et avant tout de placer le phénomène étudié dans des conditions définies de temps et de lieu, afin de pouvoir l'examiner en rapport avec les conditions de l'économie, des luttes sociales, de la constitution de l'État et des autres formes de superstructure idéologique. On peut atteindre ce but en divisant le cours de l'histoire en certains segments, marqués de caractéristiques particulières. Nous appelons une telle division la périodicité de l'histoire. Le système marxiste de ce processus a été élaboré par les chefs de file de l'historiographie soviétique.

La première division générale est celle qui consiste en cinq périodes correspondant aux cinq formations sociales et économiques. Ces formations font partie de deux ères. La première comprend l'ensemble de l'histoire en cours. Sa substance — sortie de la période de communauté primitive — est constituée par les formes antagoniques du processus social de production et des luttes de classes qui en dérivent. La deuxième ère a débuté dès la chute du capitalisme en U.R.S.S. grâce au triomphe de la Révolution d'Octobre 1917.

Les principes du partage en ères et en époques, fondés sur les critères ci-dessus, sont communs pour toutes les disciplines historiques largement comprises: histoire économique, histoire politique, histoire de l'Etat et du droit, etc. L'historiographie marxiste obtient ainsi, pour toutes les disciplines historiques, l'appui d'une base homogène — notamment, celui de la théorie du matérialisme historique et, plus particulièrement, de l'étude des formations sociales et économiques.

La périodicité particulière est la division de chaque ère en périodes et, en cas de nécessité, des périodes en étapes. Pour ce faire, il faut établir un critère dont la modification qualitative suffit à provoquer le passage d'une période en une autre.

Ce passage a lieu par bonds, où les modifications, quantitatives sont transmuées en une qualité nouvelle. Un pareil bond a, en principe, un caractère révolutionnaire. Selon une théorie en cours, on ne pourrait prendre une nouvelle époque en considération qu'à partir de la victoire de l'ordre nouveau. Ainsi, l'histoire du capitalisme ne s'ouvre pas dès le moment où apparaissent dans le sein de la société féodale les premiers prodromes du capitalisme, mais seulement après la victoire capitaliste, due aux conquêtes des révolutions bourgeoises.

Il nous faut remarquer que la périodicité de l'histoire universelle a pour base la reconnaissance du rôle décisif de certains états particuliers, à des époques déterminées de l'histoire. L'accomplissement de la modification de l'ordre établi, dans un tel pays, c'est le point de départ pour la définition de la périodicité de l'histoire universelle. Au XX-me siècle, la Russie est devenue un pareil centre de gravité. Aussi la révolution socialiste en Russie marque le début de la nouvelle ère de socialisme-communisme dans l'histoire de l'humanité.

La question des limites entre les différentes périodes d'une même époque et, corrélativement, celle de l'existence de périodes transitoires, qui ont pour signe qualitatif des modifications rapides dans le domaine des relations économiques, de l'ordonnance des forces sociales et de la constitution de l'Etat, sont examinées ici avec une attention particulière.

Le fait de distinguer les cinq époques de l'histoire ne signifie pas pour autant que tous les pays doivent passer successivement par toutes les mêmes phases sociales et économiques. L'histoire du développement social connaît des cas de passage direct de la communauté primitive au féodalisme, avec omission de l'époque de l'esclavage.

La science marxiste admet la division de l'histoire universelle en histoire ancienne, comprenant les temps de la communauté primitive et de l'esclavage, — médiévale, comprenant la naissance, le développement et le déclin du féodalisme, — moderne, traitant de la naissance, du développement et du déclin de la formation capitaliste, et — contemporaine, comprenant le début de la nouvelle ère socialiste communiste, jusqu'à nos jours.

La division en périodes dans ces cadres de l'histoire, est traitée en détail. Ainsi, écartant l'histoire ancienne, qui, de par la nature des choses, n'est pas adaptable à la périodicité quant à l'histoire universelle, les savants soviétiques A. Oudaltsov et S. Skazkine partagent l'histoire médiévale en trois périodes:

La première — de la chute de l'empire romain jusqu'à la moitié du XI-me siècle.

La deuxième — de la moitié du XI-me siècle jusqu'à la fin du XV-me siècle.

La troisième comprend le XVI-me et une partie du XVII-me siècle jusqu'au début des révolutions bourgeoises. C'est à ce moment-là que les historiens soviétiques ont récemment fixé le commencement de l'histoire moderne, partagée par A. Jéfrémov en périodes suivantes: la première — le début, comprenant la phase industrielle du développement capitaliste jusqu'à la révolution bourgeoise de 1789; la deuxième — celle de „la victoire et la stabi-

lisation du capitalisme dans les pays dominants“ jusqu'à la Commune de Paris de 1871; la troisième — le déclin du capitalisme, la transformation du capitalisme de libre-échange en impérialisme et, enfin, le renversement du capitalisme en U.R.S.S. par la révolution socialiste triomphante.

La date de la Révolution d'Octobre 1917, c'est le tournant où commence l'histoire contemporaine.

La périodicité de l'histoire en U.R.S.S. est étudiée en détail, avec références aux différents points de vue des auteurs soviétiques. Presque tous sont d'accord que vers la moitié du XI-me siècle, au plus tard, le féodalisme domina définitivement sur la Russie de Kiev. Il passa par différentes formes, ce qui répond au partage de cette époque en périodes. Vers 1760, comme l'historien Draguinine l'a démontré récemment, dans le sein du régime féodal, en Russie, prend naissance un ordre capitaliste, que Draguinine partage en deux périodes: celle de sa formation, jusqu'à 1861, puis celle du capitalisme dans son plein développement, de l'impérialisme et de sa chute, sous les coups de la Révolution d'Octobre. La périodicité détaillée de l'histoire en U.R.S.S. après la Révolution a été étudiée dans le „Petit Cours d'histoire de W.K.P.(b)“.

Le problème du critère dont la modification conditionne le passage d'une période en une autre, ce qui influe sur la façon de comprendre les limites à l'intérieur des époques données, fait l'objet d'une vive discussion parmi les auteurs soviétiques. Ce critère est, tour à tour: le développement des forces et des conditions de production, la lutte des classes, dont les manifestations (révoltes des paysans, révolutions) marquent les bornes des périodes, ou, enfin, les formes constitutionnelles d'un Etat. On use aussi, parfois, d'un critère hétérogène, basé sur deux de ces caractéristiques, ou même sur toutes les trois.

Pour les historiens polonais progressistes, les réalisations soviétiques de la périodicité de l'histoire, et surtout les acquis méthodologiques de ce pays, sont d'une grande aide dans leur travail historique.

MARIAN SEREJSKI

ESSAI DE CARACTÉRISATION DE L'ATTITUDE IDÉOLOGIQUE DE J. LELEWEL — HISTORIEN

L'auteur s'est proposé d'examiner l'aspect idéologique des conceptions historiques de Joachim Lelewel, en les envisageant en fonction des conditions sociales et politiques de la Pologne dans la première moitié du XIX-e siècle. Ce qui l'a frappé tout d'abord, c'est une divergence entre ces conceptions et celles des historiens libéraux de l'Occident. En soulignant cette divergence, qui ne permet pas de se borner à constater, comme on le fait d'ordinaire, le démocratisme et le républicanisme incontesté de Lelewel, l'auteur relève qu'il faut examiner de plus près la divergence en question et en rechercher la cause dans les spécifiques conditions sociales et politiques de la Pologne de cette époque-là. En comparaison de l'Occident, la structure économique et sociale de la Pologne était alors arriérée, à demi féodale, avec sa prépondérance de l'agriculture et son servage des paysans, le capitalisme n'y faisant que ses premiers pas, la bourgeoisie étant encore très faible et la noblesse — szlachta — maintenant sa position dominante. Mais au sein de cette noblesse existaient et se développaient des inégalités et de profondes différences entre les grands propriétaires (les magnats, l'aristocratie), les moyens et les petits nobles, ceux-ci les plus nombreux et au fond peu différents des paysans. Les antagonismes sociaux